

Een orde van brood en bloembedden

Erica Meijers

De ecologische vragen over de wereld van vandaag zijn overweldigend en soms beangstigend: klimaatverandering, het massale uitsterven van allerlei soorten, de stijgende zeespiegel waartegen onze dijken misschien niet bestand zijn, energietekorten met oorlogen tot gevolg, enzovoort. Je kan er behoorlijk onzeker van worden.

Al deze dingen bij elkaar zijn verschijnselen van wat tegenwoordig vaak het antropoceen wordt genoemd. Een nieuw geologisch tijdperk na het holoceen, de periode waarin de mens op aarde verscheen. Het antropoceen is het tijdperk waarin de mensheid natuurlijke en geologische processen beïnvloedt, waardoor de aarde dus onherroepelijk verandert door toedoen van de mens. Het antropoceen wijst op een keerpunt in onze relatie met de natuur; het is niet meer de natuur die de mens en zijn gedrag beheerst, maar het is het menselijk gedrag dat de natuur beheerst - in de zin van overheerst.

Toch gaat dit over grote bewegingen die zich ver buiten de menselijke maat afspelen. De omkering begon al tijdens de industriële revolutie, en sommige zeggen zelfs tijdens de periode van kolonisering en wereldhandel in de 16^e en 17^e eeuw. Niet iets dat je in een mensenleven kunt ombuigen, zou je zeggen. In deze serie over de menselijke maat gaat het vanavond over de grote ecologische vragen.

Oude manieren om naar de wereld te kijken staan op de helling. Is de natuur nog wel datgene dat beheerst moet worden? Wie bedreigt nu eigenlijk wie?

De mens lijkt meer dan ooit in het centrum van de wereld en nu dus zelfs de aarde te staan, en is dus machtiger dan ooit, maar lijkt tegelijkertijd zo onmachtig om het tij te keren. Ook het lineaire denken staat onder druk, want het geloof in vooruitgang en voortdurende groei hebben ons gebracht waar we nu zijn.

Theologisch gezien roept dit vragen op naar de relatie van de mens tot de andere schepselen, tot de natuur en tot God. Ook kun je vragen stellen bij het heilshistorische denken, dat toch verwant is aan het vooruitgangs- en lineaire denken. Is een cyclische

manier van denken niet beter voor de aarde? Heeft een begrip als rentmeesterschap niet te veel schade aangebracht? De bijbel moet opnieuw en nu anders gelezen worden.

Dit is allemaal te veel voor een avond. Ik wil vanavond eigenlijk maar een ding doen, namelijk een ingang tot deze vragen bieden die ze kleiner en minder overweldigend maakt. Een ingang die ze terugbrengt tot een alledaags niveau, een menselijke maat. Die ingang is ons dagelijks brood.

Het antropoceen kan goed beschreven worden aan de hand van de omgang met voedsel. En ook theologisch kan de omgang met voedsel en maaltijden ons houvast geven. Door grote ecologische vragen te benaderen vanuit het perspectief van de maaltijd worden ze teruggebracht tot een menselijke maat. Door te eten geven we als mensen immers vorm aan ons bestaan. Ik denk dat deze ingang tot ecologische vragen dan vanzelf veranderingen te weeg zal brengen in de visie op relaties tussen God, mensen en schepselen, op de menselijke verantwoordelijkheid en op ons verstaan van de tijd en het heil.

Allereerst moet ik dan zeggen dat voedsel nooit een neutraal onderwerp is, want we eten allemaal en we hebben allemaal onze eigen herinneringen, gewoontes en opvattingen met betrekking tot voedsel.

Als kind luisterde ik graag naar mijn vader over de oorlog: Vertel me nog eens, hoe oma dagenlang op haar fiets zonder banden op pad ging om haar familiesieraden te ruilen voor een paar bonen en voor brood? En hoe je op vijfjarige leeftijd rookte, omdat dat het hongergevoel even verdreef? Door deze verhalen begreep ik beter waarom mijn vader bezoekers altijd aanspoorde om nog een bord te nemen en waarom hij altijd alles opat wat we niet op konden, als we in een restaurant waren. Eten weggooien was een no-no in ons huis en is dat in het mijne nog steeds. Mijn moeder schraapte de laatste restjes boter van het papier waarin het verpakt was. De oorlogservaringen met voedsel hebben niet alleen mij en mijn ouders gevormd, maar een hele generatie. De slogan 'geen honger meer' was de basis voor de voedselpolitiek in Nederland en Europa na 1945.

De landbouw werd gemoderniseerd, gemechaniseerd en geïntensiveerd om zo productief mogelijk te zijn. Dit resulteerde in een voedselsysteem, dat de ecosystemen in de wereld diep heeft aangetast. Daarom is voedsel zowel alledaags als alomvattend: alle aspecten van mens-zijn zijn met eten verbonden. Voedsel - zowel de productie, distributie als de

consumptie van voedsel- geeft vorm aan onze relatie met de wereld. Het is een dagelijkse activiteit die ons met de wereld verbindt. Het verbindt ons met andere mensen en hun arbeid, met de planten en dieren die we eten en met de aarde die ons van voedsel voorziet. Het structureert ook onze morele relatie met de wereld.

Eenvoudige vragen als: waar eten we, met wie eten we en wat eten we geven toegang tot politieke, economische, sociale en spirituele aspecten van ecologische vraagstukken. De scheiding tussen lichaam, geest en ziel worden sterk gerelativeerd als het om voedsel gaat. Ons verstaan van de tijd en haar ritme worden door onze eetgewoonten mede gevormd. Theologisch gesproken geeft de ingang van voedsel een andere blik op de christelijke traditie. Zowel in bijbelse verhalen als in kerkelijke praktijken hangt voedsel doorgaans samen met tafelgemeenschap.

Het christendom zelf zou een eetclub kunnen worden genoemd, aangezien de Tafel van de Heer het hart van de kerk vormt.

Op al deze zaken gaan we vanavond wat dieper in, in de hoop de contouren te schetsen van een theologische visie op voedsel.

1. Om grip te krijgen op de rol van voedsel in onze wereld ga ik eerst in op de film *Das Neue Evangelium*. Daarbij gaat het om de productie van voedsel.
→ uitgangspunten voor een theologische visie op voedsel 1
2. Vervolgens kijken we naar een bijbels verhaal: Daarvan kunnen we leren over de distributie van voedsel.
→ uitgangspunten voor een theologische visie op voedsel 2
3. Het avondmaal richt de blik op de consumptie van voedsel.
→ uitgangspunten voor een theologische visie op voedsel 3

1. Das Neue Evangelium [de productie]

Zowel in de theologie als in het kerkelijk leven wordt het delen van maaltijden en voedsel meestal gezien als zeer positief, als iets dat mensen samenbrengt. Dat is te gemakkelijk. Men richt zich dan meestal alleen op de consumptie van voedsel, en vergeet alles wat er nodig is om dat eten op het bord van de verzamelde groep te brengen. In het voedsel zelf verbergen zich veel relaties die onzichtbaar zijn op het moment dat we eten. Want wie heeft het graan

verbouwd en wie plukte de tomaten? Hoe leefde de koe en hoe kwam het varken aan zijn einde? Hoe kwam het eten bij ons, van waarvandaan? En wie maakte het eten klaar en wie ruimt straks de resten af? Zit die persoon ook aan tafel? Wat eten we? Eten we vegan, kosjer en halal of liever zo goedkoop mogelijk? Wie bepaalt wie welkom is en wie voert het hoogste woord aan tafel? U ziet, er zijn vele vragen te stellen rond ons eten, die meteen allerlei economische, politieke, culturele en religieuze vragen aan de orde stellen. En die vragen brengen ook de destructieve, en gewelddadige kant van de manier waarop wij in ons voedsel voorzien aan het licht. Als we serieus naar voedsel kijken, horen al die aspecten erbij.

De film *Das Neue Evangelium* (2020) toont zowel de destructieve als de levendmakende structuren van voedsel. Ik bekijk deze film als een theoloog die gelooft dat de levendmakende bijbelse verhalen over voedsel alleen betekenis hebben als we ze in verband brengen met de complexe dynamiek van voedsel in onze wereld van vandaag. Eerst zal ik de film kort introduceren, daarna geef ik enkele perspectieven van theologische studenten, die als onderdeel van een cursus over voedsel naar de film keken.

"Wat zou Jezus prediken als hij vandaag zou leven?" is de vraag die de trailer van *The New Gospel* (2020) laat zien. Maar is dit wel een vraag die gesteld kan worden? Dit stelt ons hermeneutisch begrip van het evangelie op de proef. Is vragen wat Jezus zou doen, niet ahistorisch, a-contextueel en anachronistisch? We kunnen Jezus niet losmaken van zijn eigen context, ook al overstijgen zijn leven en zijn boodschap zijn eigen tijd. Het is aan ons om te bepalen hoe en waar Jezus' leven en boodschap relevant zijn voor onze eigen tijd. De vraag "wat zou Jezus prediken?" impliceert een andere vraag: hoe kunnen wijzelf spreken, als theologen, christenen en kerken? Meer specifiek: wat is onze eigen omgang met voedsel, wat is onze plek in het voedselsysteem, en hoe gaan we ermee om?

Das Neue Evangelium is geregisseerd door Milo Rau, een Zwitserse film- en theaterregisseur. Hij staat bekend om zijn heropvoeringen van historische gebeurtenissen, die hij in zijn films documenteert. Dat deed hij met het proces tegen de Russische politieke vrouwenband Pussy Riot (2014) en het Congo Tribunaal (2017). Beide re-enactments waren zo controversieel dat ze zelf onderdeel werden van het politieke debat over de oorspronkelijke gebeurtenissen, waarbij die opnieuw geïnterpreteerd werden.

En daar is het Rau ook om te doen: de gebeurtenissen uit het verleden steeds opnieuw interpreteren, ter discussie stellen en herijken in het licht van wat ze te weeg hebben gebracht. De kritische omgang met traditie en menselijke relaties dus. Door dit te doen legt Rau steeds de vinger op de zere plekken van onze samenlevingen.

Met zijn film over het leven en de kruisiging van Jezus sluit hij aan bij een oude traditie van re-enactment: de passiespelen. Zijn film kan ook gelezen worden als een reflectie op deze traditie, met name de filmtraditie op dit vlak. Hij sluit zichtbaar aan bij twee andere films over het leven van Jezus, aangezien zijn film is opgenomen op dezelfde Zuid-Italiaanse locatie als het beroemde *Il Vangelo secondo Matteo* van Paolo Pasolini en, veel later, *The Passion of Christ* van Mel Gibson. In tegenstelling tot Pasolini en Gibson richt Rau zijn blik op de gammele onderkomens buiten het stadje Matera.

In zijn film staan de ervaringen centraal van hen die in onze samenlevingen als buitenstaanders, 'anderen', worden beschouwd. De ongedocumenteerde migranten die in de tuinbouwindustrie werken. Zij wonen in de sloppenwijken van Matera, een verborgen en voor buitenstaanders ontoegankelijke plek.

Ons voedselsysteem kan niet zonder hen, die voor een hongerloontje, en zonder politieke rechten, de tomaten en sinaasappels plukken. De film van Rau onthult het structurele economische en politieke geweld in de landbouwindustrie in de vorm van lage lonen, slechte huisvesting, lange werktijden en het volledig ontbreken van politieke rechten. De bewoners van de geïmproviseerde onderkomens zijn Afrikaanse migranten zonder papieren die onder preciaire omstandigheden leven en werken.

Zij spelen de leerlingen van Jezus, terwijl Jezus zelf wordt vertolkt door de Kameroense activist voor de rechten van ongedocumenteerde arbeidsmigranten, Yvan Sagnet. De film is tegelijkertijd een project om de dakloze seizoenarbeiders te huisvesten en een fairtrade label voor tomaten uit Matera te beginnen.

Vragen rond voedsel kunnen niet geïsoleerd van andere thema's besproken worden, want ze zijn verweven met andere structuren. De film *Das Neue Evangelium* laat dit goed zien: hij situeert zich op het kruispunt van debatten over voedsel, migratie en racisme. De film toont in een documentairstijl het leven van de migranten in de voedselindustrie en hun strijd

voor rechten, het laat het passiespel zien, maar toont ook hoe de repetities en opnames van dit passiespel ingrijpen in de levens van de migranten. Tenslotte laat Rau ook zien hoe de film als geheel tot stand is gekomen. Daardoor krijgt de kijker inzicht in de manier waarop de inwoners van Matera reageren op zowel de migranten en hun strijd voor gerechtigheid als op het passiespel, waaraan zij ook zelf deelnemen.

Zo wordt niet alleen getoond hoe de migranten zich optrekken aan het verhaal van het lijden van Christus, en misschien ook wel zijn opstanding, maar onthult de film ook een pijnlijke wisselwerking tussen de traditionele christelijke religie in het dorp en diepgeworteld racisme. De afhankelijkheid van de tuinbouw in de regio van deze migranten vermindert dit niet; misschien versterkt de machteloze situatie van de migranten dit racisme zelfs. Een van de meest schokkende scènes in de film toont een inwoner van Matera die auditie doet voor de rol van soldaat in het passiespel. Hij zegt dat hij het spannend vindt "om God in elkaar te slaan, als rooms-katholiek". Als hij gevraagd wordt om te laten zien hoe dat er dan uit zou kunnen zien, verliest hij alle gevoel voor proporties en schreeuwt hij de meest afschuwelijke racistische clichés, terwijl hij met zijn riem keer op keer keihard de stoel striemt die Jezus voorstelt. Dit openlijke racisme weerspiegelt een minder zichtbaar structureel racisme en verbindt Jezus nog inniger met de migranten.

Rau zelf zit ook in de film, hij praat met de migranten, de inwoners van Matera, en discussieert met de politie en witte vakbondsactivisten wanneer hij demonstraties verstoort met zijn filmopnames. Zo weerspiegelt de film de complexiteit van de situatie waarin de migranten leven, en biedt tegelijkertijd verschillende ingangen van waaruit men zich tot het verhaal kan verhouden.

Al deze lagen beginnen tijdens de film door elkaar te lopen. Op een gegeven moment zie je de activist Yves Sagnet niet meer, maar is het Jezus die door de tomatenvelden loopt om de migrantenarbeiders te roepen zoals hij ooit de vissers van Galilea riep.

Hij is bij hen in hun strijd om te overleven en hun strijd voor betere lonen en papieren.

Hij ondergaat de vernederingen van het leven van migranten in de Europese voedselindustrie. Hij wordt als moderne slaaf gekruisigd op de heuvels van Matera. Hij leidt de migranten en inspireert hen om hun eigen voedselcoöperatie op te bouwen en hun leven in eigen handen te nemen.

Dit is het nieuwe Evangelie volgens Rau: Jezus als zwarte migrantenleider, die de verborgen plaatsen onthult waar de prijs voor de Europese rijkdom wordt betaald. De plaatsen waar de menselijkheid van ons allen op het spel staat, zoals ooit in het Romeinse Rijk.

Een centrale scène

Studenten van mijn cursus over theologie en voedsel hebben afgelopen najaar de film bekeken, na het lezen van het boek van de Amerikaanse ecooloog en rooms-katholieke theoloog Norman Wirzba, *Food and Faith*. Eén scène trok in het bijzonder hun aandacht. Het is de scène waarin de migranten een supermarkt binnengaan en de daar uitgestalde industriële tomatenproducten vernietigen.

Alle studenten brachten dit in verband met het bijbelse verhaal over de reiniging van de tempel door Jezus. De supermarkt wordt afgebeeld als de tempel van onze consumptiewereld. Het protest van de migranten, die de door henzelf geplukte tomaten onder hun voeten verpletteren, onderstreept de gelijkenis van de tomaten en de arbeiders. Beiden zijn handelswaar in de industriële voedselindustrie waarin de aarde, de vruchten die zij geeft en de mensen die werken, allemaal worden uitgebuit zolang dit winst oplevert. Deze supermarktscène is een van de eerste waarin de grenzen tussen het passiespel en de documentaire vervagen. De activisten dragen de kleren die ze in het passiespel dragen.

Hoe hebben de studenten deze scène gelezen? Ten eerste concludeerden ze dat ons dagelijks brood een bron van waardigheid is. Ze werden hierbij geïnspireerd door een andere door ons gelezen tekst van de Zuid-Afrikaanse theoloog John de Gruchy, waarin hij het hedendaagse voedselsysteem analyseert aan de hand van de regel 'Geef ons heden ons dagelijks brood' uit het Onze Vader.

Voedsel en gerechtigheid zijn intrinsiek met elkaar verbonden, concludeerden de studenten. De migranten eisen politieke rechten omdat ze het volk te eten geven.

Ze roepen tijdens de demonstraties: "We zijn niet alleen veldwerkers, we zijn mensen!", en: 'Het kapitalisme steelt onze waardigheid van God'.

De spirituele en economische waarde van voedsel kan niet gescheiden worden. De film onthult de onderlinge afhankelijkheid van degenen die het voedsel produceren en de consumenten, terwijl onze voedselsystemen deze relatie ontkennen door die onzichtbaar te

maken. Een van de studenten citeerde Wirzbah: "Nog nooit hebben mensen zo weinig moeten weten en zo weinig hoeven geven om zo veel te kunnen genieten (...). Religie in traditionele kerkelijke contexten - en paradoxaal genoeg conformeert zelfs Rau zich hieraan met zijn bewering dat zijn film verder gaat dan religie -, lijkt los te staan van de materiële relaties van ons leven. Maar zoals Wirzbah benadrukt: "(...) de vraag is nooit of we in relatie zullen zijn. Het is alleen altijd hoe we in relatie zullen zijn."

Het tweede punt dat de studenten maakten, hangt hier nauw mee samen: verlossing heeft niet alleen betrekking op de immateriële werkelijkheid. Zoals de film laat zien, zijn voedsel en vrijheid onlosmakelijk met elkaar verbonden. De moderne slavernij in de voedselindustrie ontnemt migranten hun vrijheid, maar gaat ook in tegen ons geloof dat Jezus het Brood des Levens is, en laat zien dat voedsel een geschenk van God is. Door hun eigen coöperatie op te richten bevrijden de migranten zich van de onrechtvaardige structuren waarin ze gevangen zaten. Het einde van de film suggereert zelfs dat dit de betekenis is van de opstanding.

Hieruit blijkt ook, als derde punt, dat voedsel een zaak van gemeenschap is. Niemand kan voedsel alleen voor zichzelf opeisen, want het kan alleen worden geproduceerd door samen te werken. Aan het eind van de film staat de kruisiging van Jezus ook voor de kruisiging van moderne slaven door onze maatschappij, migranten zonder rechten. De inwoners van Matera kijken toe. Een van de studenten merkte op: op dit moment worden we allemaal deel van het verhaal: aan welke onrechtvaardige structuren neem ik deel, bewust of onbewust?

Door het lezen van Norman Wirzbah en De Gruchy ontdekten de studenten hoe voedsel onze relatie tot anderen toont. Zoals veel theologen doet, richt Wirzbah zich op de positieve en levengevende kwaliteiten van voedsel en eten. We zouden dit de utopische benadering kunnen noemen.

Het Nieuwe Evangelie gaat echter een stap verder, door de sloppen van de migranten als uitgangspunt te kiezen. Dit bepaalt het perspectief van de film: Van hieruit wordt zichtbaar hoe de voedselindustrie niet zonder moderne slavernij kan functioneren en hoe ze is ingebed in systemisch racisme. Het perspectief van de slums en haar bewoners toont de verborgen werkelijkheid van ons voedselsysteem, maar betwist ook de rechtvaardigheid van dit systeem en keert die om: als producenten eisen de migranten het eigendom van de

tomaten op door een coöperatie op te richten.

De migranten zijn niet alleen slachtoffers van het systeem, maar dragen ook de kracht tot verandering in zich, al was het maar omdat zij over kennis beschikken die voor anderen ontoegankelijk blijft.

Ik keer nu terug naar het Antropoceen. Hoe ziet dit eruit vanuit het perspectief van de sloppenwijken van Matera? De definitie waarmee we begonnen – het antropoceen betekent dat de bemoeienis van de mens de geologische en ecologische structuren van de aarde verandert - roept nu een dringende vraag op: wie is die mens uit de definitie? Hebben de migranten uit de tomatenindustrie, en voor hen de tot slaafgemaakten op de plantages en de arbeiders in de mijnen en fabrieken wel iets van doen met de geboorte van dit antropoceen?

Deze vraag valt samen met de toenemende kritiek op het Antropoceen als een neutraal concept dat koloniale, racistische en andere structuren van uitsluiting en uitbuiting verhuult. Geoloog Kathryn Yusof legt in haar boek *A Billion Black Anthropocenes or None* (2019) uit hoe het schijnbaar objectieve geologische onderscheid tussen inerte en levende materie diep politiek is, omdat dit onderscheid het mogelijk maakte om naar zwarte lichamen te kijken op de manier waarop naar goud wordt gekeken: als grondstoffen. Zo konden Afrikaanse mensen van de categorie van de levende naar de inerte materie verschoven worden: op die manier werd het mogelijk mensen tot slaaf te maken.

Ik zou de term Antropoceen daarom willen vervangen door een andere term. De Amerikaanse denker Donna Haraway (2014 en 2019) stelt voor om te spreken van plantationocene: het plantagetijdperk of plantatioceen. Ze wijst erop hoe de huidige voedsel- en energieproductie zowel menselijk als niet-menselijk leven uitbuit, en ze verzet zich zo tegen de scheiding tussen inerte en levende materie. De term Plantatioceen verwijst naar de geschiedenis van de Europese invasie en kolonisatie, het proces van het tot slaaf maken van mensen en de radicale vereenvoudiging van ecosystemen. Op de plantage spelen dwang, ontworteling en onteigening een cruciale rol in het beheer van de productiviteit en de aarde. Dit omvat de gedwongen arbeid van zowel mensen als niet-mensen - planten, dieren en microben.

Het Plantatioceen deconstrueert de verhullende neutraliteit van het Antropoceen. Het laat zien dat de verandering van ecologische structuren het gevolg is van specifieke acties van specifieke

groepen mensen. De plantage kan niet worden beperkt tot het historische tijdperk van de slavernij; zij heeft de generaties door de tijd heen met elkaar verbonden en bepaalt nog steeds onze voedselsystemen, zoals de film *Das Neue Evangelium* toont. De nauwe relatie tussen Jezus en de geschonden levens van de migranten, zo overtuigend getoond in *Das Neue Evangelium*, maakt het doorbreken van deze neutraliteit ook voor de theologie noodzakelijk.

In Jezus is God geen algemeen, neutraal mens geworden, maar iemand die zijn leven lang optrok met arme en geschonden mensen en die zelf als een slaaf gekruisigd werd. In termen van heilshistorie, zou je kunnen zeggen dat we die minder in termen van een lineair tijdsbegrip definiëren, en meer in termen van plaats: op welke plaatsen in onze wereld zijn tekenen van Gods heil te vinden? In *Das Neue Evangelium* moeten we daarvoor op de verborgen en onaanzienlijke plekken in onze wereld zijn, zoals de slums van Matera.

De scheiding tussen mensen en de levende aarde ten behoeve van winst en productie, kunnen in dat perspectief alleen maar worden afgewezen. Zo gezien is de term plantatioceen ook theologisch accurater dan antropoceen.

Ik sluit dit eerste deel van mijn lezing nu af met een aantal stellingen die van belang zijn voor een theologische omgang met ecologische vragen, in het bijzonder met voedsel.

Eerste uitgangspunten voor een theologie van het voedsel

1. Het dagelijks brood is een bron van waardigheid, dat tot uiting komt in gerechtigheid en vrijheid, wat impliceert dat voedsel zowel materiele als spirituele aspecten omvat.
2. De plaatsen in het huidige voedselsysteem waar de waardigheid van mensen wordt aangetast, wat ook uitbuiting van ander leven impliceert, zijn de belangrijkste bronnen voor theologische kennis van voedsel in tijden van ecologische nood.
3. Een theologie van voedsel dient oog te hebben voor de complexe verbindingen van de productie, distributie en consumptie van voedsel met andere fenomenen zoals migratie, racisme en religie.
4. Het huidige voedselsysteem vraagt om een theologie van collectief verzet tegen een omgang met voedsel, die mensen en de aarde van de materiele en spirituele waardigheid van het brood ontdoet.

In het volgende deel van mijn verhaal kijken we of deze stellingen herkenbaar zijn in een bijbelse visie op voedsel, en of we ze op grond hiervan verder kunnen verdiepen.

2. Een orde van brood en bloembedden: een bijbelse visie op voedsel [de distributie]

Voedsel en maaltijden spelen een belangrijke rol in de bijbel; geen wonder, er is geen leven zonder eten. Eten is zowel een alledaagse noodzaak als een manier om het leven vorm en betekenis te geven. Het gezuurde brood voor de Exodus, het manna en de kwartels, de drie mannen die als gasten bij Abraham op een maaltijd werden onthaald, het kruikje olie waarmee Elia een weduwe redde. Het is zomaar een greep. Ook Jezus eet vaak en veel. Vooral in het Lukasevangelie is hij ofwel op weg naar een maaltijd, komt hij er vandaan of ligt hij net aan.

Daarbij gebruikt Jezus ook in zijn gelijkenissen zelf de maaltijd vaak als beeld voor het koninkrijk van God. Zoals bijvoorbeeld in het verhaal over de mens die een feestmaal aanrichtte en toen de genodigden niet kwamen iedereen van de straat haalde.

Laten we er een verhaal uitlichten. Het overbekende verhaal van een wonderbaarlijke picknick, dat ons is overgeleverd via alle vier de evangelisten. Ik denk niet dat het nodig is het voor te lezen of na te vertellen.

In het verhaal van de vijf broden en de twee vissen komen we alle dimensies van het leven en de menselijke samenleving tegen: er wordt voedsel gedeeld en iedereen krijgt genoeg - dat is de materiele en economische dimensie. Het delen van het voedsel verloopt tijdens deze picknick op geordende wijze. Jezus zelf geeft daarvoor aanwijzingen - dat is de politieke dimensie. Het verhaal staat in het teken van een orde van recht en vrede, van overvloed zelfs; een visioen van de aarde waarop wij hopen en die wij verwachten – het brood en de vissen staan daarmee ook voor de spirituele dimensie.

Letterkundige en vertaalster Marie van der Zeyde (1906-1990) wijst in haar commentaar op dit verhaal bij Markus op een afwijkend woord in de tekst. Jezus laat de mensen in groepen zitten voordat het brood wordt uitgedeeld. In het Grieks staat hier letterlijk: bloembed bij bloembed. De orde waarin het brood wordt gedeeld, wordt blijkbaar niet bepaald door familierelaties, leeftijd, inkomen, merite enz., maar betreft een orde van bloembedden.

En dan is er nog een ander opmerkelijk woord. Markus, die altijd eenvoudige taal gebruikt, en zelden een woord te veel, rept hier opeens van groen gras. Een bizar detail, want de bijeenkomst vond plaats op een woeste, verlaten plek, zoals het verhaal eerder vermeldt. Het gras en de bloembedden roepen samen een feestelijke sfeer op: zou het verwijzen naar

het beeld van de bloeiende woestijn? De lezer hoort daarbij als het ware een profetie van Jeremia (Jeremia 33,10-17): in het land dat nu een woestijn is, zullen vreugdezangen klinken. Zo krijgt de orde van de bloembedden vanuit het hele verhaal van de wonderbare spijziging zijn invulling: het betreft een orde waarin het leven in al zijn volheid gevierd wordt, waar mensen samen eten en delen en er ruim voldoende is voor iedereen.

Lessen voor een theologie van voedsel 2:

Dit verhaal staat in schril contrast met de werkelijkheid van *Das Neue Evangelium*, maar bevestigt toch de eerste stelling naar aanleiding van het Nieuwe Evangelie:

1. Eten als bron van waardigheid, betreft verlossing in materiele en spirituele zin: en zorgt zo voor gerechtigheid en waardigheid. Niemand ging hongerig naar huis. De spirituele dimensie wordt in dit verhaal verdiept door het perspectief van de overvloed: er bleven twaalf manden over, zoveel als er stammen in Israël zijn.
2. Het tweede punt betrof de stelling dat de plaatsen in het huidige voedselsysteem waar de waardigheid van mensen wordt aangetast, bronnen zijn voor ecologische theologie. Ook het bijbelverhaal speelt zich op een afgelegen plaats af. Daar komen de hongerigen bijeen, de onaanzienlijken, om genezing te vinden, nieuw perspectief en strohalmen van hoop in het harde bestaan onder de Romeinse bezetter.
3. Het derde punt ging om de noodzaak om oog te hebben voor de complexiteit van het gehele voedselsysteem in verbinding met andere fenomenen zoals migratie, racisme en religie. In dit verhaal staat niet de productie, maar de distributie van voedsel centraal. Dat zorgt voor een ander accent, namelijk op het feit dat voedsel altijd een zaak van gemeenschap is en op het belang van delen. Dat impliceert aandacht voor relaties. De vraag wie het voedselprobleem moet oplossen, wordt door Jezus teruggegeven aan zijn leerlingen: niet ieder voor zich, maar de gehele gemeenschap samen. Die gemeenschap bestaat wel uit kleinere eenheden, een menselijke maat ter grootte van een tafel, of in dit geval een bloemperk. Een maat waarbij je iedereen in het gezicht kunt zien en niet hoeft te schreeuwen om elkaar te spreken.
4. Als vierde het punt dat een ecologische theologie een theologie van verzet is. Als contrastverhaal is de wonderbaarlijke spijziging bij uitstek een verzetsverhaal: het toont een andere wereld, een van overvloed en samen delen in een wereld van honger en wanhoop. In het *Neue Evangelium* bestond het verzet niet alleen uit demonstraties, maar

ook uit de oprichting van een eigen coöperatie. Zo verwierven de migranten eigenaarschap en perspectief. Het bijbelse verhaal doet dat op een andere manier. Het verhaal vormt een momentopname, een eenmalig samen zijn dat uitwijst boven de situatie, naar een andere werkelijkheid die er alleen maar als ogenblik is. Tenslotte moet iedereen weer naar huis.

De wonderbaarlijke spijziging biedt een visie op een leven in al zijn volheid en overvloed. In dat leven zitten mensen rond de tafel en delen brood. In dit geval: een feestelijke tafel van groen gras en bloemperken. Het verhaal onderstreept het theologische belang van het verlangen naar die andere wereld, die de gebruikelijke orde doorbreekt, maar die vooralsnog vooral schijnt op te duiken op plaatsen van verborgenheid en woestenij.

3. Het beeld van het delen van brood rond een tafel voert ons onvermijdelijk naar het avondmaal/de eucharistie.

Na het perspectief van productie en distributie, richten we ons daarmee nu op de consumptie van het voedsel. Aan het avondmaal krijgt die consumptie op een heel andere wijze betekenis dan in onze consumptiesamenleving.

Ik ga uit van een protestantse visie op het avondmaal en verken, om die oerchristelijke betekenis van consumptie in het vizier te krijgen, drie onderling samenhangende aspecten van de eucharistie: anamnese, eschaton en koinonia. Kort gezegd: het gedenken, het verlangen en de gemeenschap. De hierboven geformuleerde stellingen zult u hopelijk herkennen in mijn lezing van het avondmaal.

Anamnese (Gedenken)

De maaltijd van de Heer wordt vaak als een spirituele aangelegenheid gezien en beleefd. Maar de materiële en lichamelijke werkelijkheid is wel degelijk belangrijk. De aanwezigheid van het fysieke brood doet ertoe: voedsel is immers veiligheid; het geeft ons vanaf het begin van ons leven vertrouwen en troost.

Honger daarentegen veroorzaakt angst en uitsluiting. Brood, of enig ander dagelijks voedsel, vervult onze eerste behoeften als mens en die basisbehoeften worden gewaardeerd als een intrinsiek deel van ons mens-zijn. God werd mens, een wezen van vlees en bloed, met een kwetsbaar lichaam dat kan lijden en honger heeft.

We constateerden het eerder vanavond al: God werd geen abstract mens, maar een mens die uitsluiting en lijden ervoer, iemand die de dood van een slaaf kreeg. (Filipenzerbrief)

Rond de avondmaalstafel wordt dit lijden uitgedrukt in het breken van het brood, terwijl tegelijkertijd de troostende kracht van het brood zijn werk doet. Door die liturgische en fysieke daad van herinnering krijgt de gemeenschap aan tafel deel aan Christus, die aanwezig is waar het leven breekt en gebroken wordt.

De anamnestic handeling van het breken van het brood is niet alleen een verbinding met het leven tegen de dood, het is ook een profetische daad van verzet tegen de onzichtbaarheid van het lijden. Het gedenken van Jezus' lijden en gewelddadige dood impliceert verzet tegen het vergeten en onzichtbaar worden van zijn lijden - en daarmee verzet tegen de onzichtbaarheid van allen die vandaag lijden, zoals de migranten in de tomatenindustrie. Een van de belangrijkste taken van een eucharistische kerk is te luisteren naar hen die niet worden gehoord en zichtbaar te maken wie niet worden gezien.

Op deze manier verbindt het avondmaal de fysieke en spirituele betekenis van het brood en geeft deze betekenis in het licht van het evangelie. In de gemeenschap van hen die breken en delen krijgt dit op een liturgische manier gestalte, zodat het in het dagelijks leven, op stamelende, oefenende en imperfecte wijze, verwerkelijkt kan worden.

Eschaton.(Belofte)

De daad van gedenken tijdens het avondmaal erkent de realiteit van lijden en pijn en maakt die zichtbaar. Dit geeft ruimte. Deze ruimte wordt gekenmerkt door de belofte van waardigheid, gerechtigheid en vrijheid, bijbels gezegd: naar de belofte van sjaloem.

Het verlangen naar de verwerkelijking van deze belofte wordt zelf tot een venster op een andere mogelijke werkelijkheid, de feestmaaltijd van God zelf, met brood en wijn als teken van overvloed. Als er één maaltijd is die verwijst naar Gods Koninkrijk, dan is het wel het Avondmaal.

De wet van de schaarste heerst hier niet, want aan het breken en delen zelf ontspringt de overvloed. Niemand kan opstaan van de tafel van de Heer en honger hebben, of zich verlaten voelen, zoals we gezien hebben bij de bloembeddenpicknick.

Hierin ligt de kracht van het rituele karakter van het avondmaal. Het is de liturgische afstand tot het alledaagse die de ruimte schept voor een andere werkelijkheid. Voor even bevinden de tafelgenoten zich op groene weiden rond een tafel van bloembedden. Voor even is de macht van lijden, kwaad en dood gebroken.

Maar tegelijkertijd geldt: deze overvloed is te groot voor het ritueel alleen, zij vloeit over in het dagelijks leven in de vorm van verlangen naar sjaloom. De verbinding tussen de Tafel van de Heer en onze dagelijkse tafels kan hier niet ontbreken. Hoe dieper de kloof tussen de tafel van de Heer en een wereld waar alles draait om schaarste, waar een steeds kleiner wordende groep van profiteert, hoe dringender de vraag hoe een leven van overvloed in onze samenleving eruit zou kunnen zien.

Koinonia. (Gemeenschap)

De deelnemers aan de tafel van de Heer vormen een gemeenschap van onvolmaakte mensen, soms gebroken, vermoeid en beschadigd.

Als de materiele dimensies van de eucharistie worden verwaarloosd, kan het ritueel een zaak worden van louter spirituele individuele verlossing. Maar het is wel degelijk van belang ook naar onszelf te kijken: de tafel van de Heer is niet vrijblijvend; het eigen geloof en leven staat hier op het spel.

Omdat de lijdende Christus de gastheer aan tafel is, kan elk van de tafelgenoten de eigen pijn op tafel leggen. De erkenning van Jezus' lijden aan het kruis krijgt alleen zijn betekenis wanneer dit de erkenning meebrengt voor het eigen lijden. De eigen onvolkomenheden, angsten en hoop worden aan Gods tafel erkend en gezien.

Ook is er ruimte om te kijken naar de verschillen tussen de disgenoten, naar de machtsverhoudingen, naar voorrechten en ongelijkheid. Dominante gedachten in onze samenleving worden hier even onderbroken, zoals de drang om succesvol te zijn, het idee dat voortdurend te moeten groeien, zowel economisch als geestelijk, de gedachte dat liefde en erkenning verdiend moeten verdienen door nuttig te zijn en het idee dat alles door technologie kan worden opgelost.

Aan de tafel van de Heer wordt niemand op zijn succes afgerekend. Hier gaat het om breken en delen met elkaar. De uitdagingen waarvoor de vierende gemeenschap staat kunnen op zo'n moment van onderbreking van het alledaagse even in een ander licht worden geplaatst, het licht van Gods Koninkrijk. Dat geeft lucht en nieuwe adem.

Ik probeer het voorafgaande samen te vatten: Anamnesis, Eschaton en Kononia (Het gedenken, de belofte en de gemeenschap) maken de Tafel van de Heer tot het middelpunt van een voortdurende beweging tussen het liturgische brood en het brood van de wereld, het brood van

ons dagelijks leven. Deze cyclische beweging betreft mensen en al het leven op aarde op een heilzame manier in de geschiedenis van God met de mensen.

Bij wijze van afsluiting keer ik nu nog een keer terug naar de uitgangspunten voor een ecologische theologie voor een eucharistische omgang met voedsel.

1. Het eerste punt betrof de visie op voedsel als een bron van waardigheid, die zowel materieel als spiritueel is. Het avondmaal bevestigt en versterkt dit uitgangspunt. In het breken en delen van brood en wijn gaat het om gerechtigheid en waardigheid, in de zin van erkenning van lijden en de overvloed van Gods tafel voor alle mensen. Een eucharistische lens op voedsel verzet zich daarom tegen de voorstelling van voedselvraagstukken als technische problemen die op een mechanisch-rationele manier kunnen worden opgelost. Brood is nooit zomaar brood, het is altijd het brood van de ander, dat is verbonden met de sociale, economische, politieke en spirituele dimensies van de samenleving. Een theologische visie op voedsel moet zich erop toeleggen deze dimensies zichtbaar te maken en te lezen in het licht van Gods sjaloorn.
2. Het tweede punt stelde dat de bronnen voor ecologische theologie te vinden zijn op afgelegen en onaanzienlijke plaatsen. Tijdens het avondmaal staat de gekruisigde centraal, die door de daad van het gedenken zichtbaar wordt en aan wie de disgenoten deel krijgen door het brood te delen en te breken, zoals hij dat zelf tijdens zijn leven deed. De vraag waar het kruis in ons voedselsysteem wordt opgericht is door de film *Das Neue Evangelium* beantwoord op een manier die recht doet aan het avondmaal. De kennis en ervaring van hen die vandaag ons voedselsysteem dragen als een kruis, is daarom een noodzakelijk startpunt voor een theologische visie op voedsel.
3. Het derde punt ging om de noodzaak oog te hebben voor de complexiteit van het gehele voedselsysteem in verbinding met andere fenomenen zoals migratie, racisme en religie. Een eucharistische benadering van consumptie onttrekt de productie en distributie van voedsel niet aan het gezicht, maar erkend deze. Dit impliceert een zelfkritische blik op de eigen eetgewoontes en de theologische en kerkelijke omgang met voedsel, maar ook een kritische omgang met taal en begrippen zoals het antropoceen. In het avondmaal verschijnt het brood als een netwerk van relaties. Tussen de mensen rond de tafel, tussen degenen die het voedsel produceren en degenen die het consumeren en tussen de eters en wat gegeten wordt (planten en dieren). Deze

kritische omgang met voedsel en de verbinding met andere vraagstukken kunnen we op het spoor komen door vier eenvoudige vragen te stellen: wie eet (politieke vragen: wie is welkom aan uw tafel?), wat eten we? (en waarom dat? Wel of geen vlees etc., hoe is het geproduceerd en klaargemaakt? economische en ecologische vragen) waar eten we? (in welke context, sociale vragen) En hoe eten we? (culturele vragen) Deze vragen verbinden onze eigen kleine gemeenschappen met de mondiale gemeenschap. Dit zal conflicten en verschillen aan het licht brengen en het spoort aan tot inzicht in op elkaar inwerkende mechanismen van uitsluiting en in religieuze en culturele verschillen. Zij verdienen onze aandacht in al hun lichamelijke en materiële realiteit.

4. Het vierde punt ging om een ecologische theologie als een theologie van verzet tegen een voedselsysteem dat de materiele en spirituele waardigheid van al het leven aantast. Tijdens het avondmaal gedenken we niet alleen de gekruisigde en verzetten ons zo tegen het wissen van zijn boodschap en leven uit de geschiedenis, maar we ontvangen deze Gekruisigde als de Opgestane, die de overvloed van leven tegenover de macht van de dood plaatst. Zo creëert het avondmaal door het aan elkaar reiken van brood en wijn nieuwe ademruimte, waar de deelnemers gevoed worden en gesterkt voor de weg van breken en delen.

Daarmee is het nu tijd voor het gesprek met elkaar.

Een suggestie voor dit gesprek: bespreek uw eigen eetgewoontes en die van de gemeenschappen waartoe u behoort, aan de hand van de vragen: met wie eten we, wat eten we, waar eten we en hoe eten we. Hieronder staan wat suggesties om dit gesprek nader in te vullen.

VOOR HET GESPREK

Wie eet er?

Deze vraag roept veel andere vragen op, zoals: wie is welkom aan uw tafel? We weten allemaal hoe pijnlijk dit kan zijn; ik hoef maar te denken aan 'de zwakheid van sommigen', de uitdrukking waarmee de Nederlandse Hervormde Kerk zwarte christenen uitsloot van de Tafel des Heren.

Wie eet er? gaat over politieke en morele kwesties van uitsluiting en insluiting, en ook over democratie, of bijbels gesproken: over rechtvaardigheid en verzoening: wat zijn de rechten van degenen die het eten delen? Zijn er verschillen, machtsongelijkheid en hoe wordt daarmee omgegaan? Is er een gemeenschap van slechts een groep individuen die niet met elkaar omgaan?

Deze vragen kunnen niet behandeld worden zonder de hoofdvraag van deze eerste W te stellen: wie zijn de mensen die rond de tafel zitten, of deelnemen aan het project of de organisatie of kerk? Waar komen zij vandaan, welke verhalen brengen zij aan tafel en is er ruimte voor hen om deze verhalen te delen?

Wat serveren we?

Voedsel is zowel heel persoonlijk als heel politiek. Ons dagelijks brood, of rijst of roti, brengt mensen rond de tafel, maar het kan mensen ook diep scheiden. Denk aan de huidige discussies over de toekomst van de landbouw in Europa. Voordat het voedsel kan worden geserveerd, moet het worden geproduceerd en gedistribueerd. Heeft de boer die het voedsel heeft geproduceerd een eerlijke prijs gekregen? Serveren we voedsel dat op een duurzame manier is geproduceerd? Is dat belangrijk of proberen we te serveren wat het goedkoopst is, zodat we grotere hoeveelheden hebben en misschien meer mensen kunnen bedienen? Maar ook: wie heeft het eten gekocht en bereid? Onder welke omstandigheden? Is hij of zij aanwezig aan tafel of blijft hij of zij onzichtbaar? Het eten dat we serveren is een uitdrukking van de economische en ecologische verhoudingen in onze samenleving, en de keuze die we maken om dit te kopen en dat niet, betekent dat we ons op de een of andere manier verhouden tot de structuren van onze geglobaliseerde wereld. Wat de kwestie van het 'Wat' bemoeilijkt, is dat degenen die betrokken zijn bij de productie en distributie van het voedsel vaak onzichtbaar blijven. Maar als we ons van de Tafel van de Heer herinneren hoe de eerste stap om lijdende mensen serieus te nemen, is hen zichtbaar te maken, dan kunnen we niet om deze vragen heen.

Waar eten we?

Deze vraag vraagt aandacht voor de context waarin onze tafel staat. Is het in een kerk, een tehuis voor ouderen of zieken? In welke buurt staan we: is het in een superdiverse stad of een dorp dat kampt met aardbevingen? Is het in een gebied met spanningen tussen expats en de oorspronkelijke bewoners? Hoe verhoudt onze tafel of ons project zich tot deze context? Hoe beïnvloedt de plek waar we zijn het Wie? En het Wat? Zijn er mensen afwezig die wel een centrale rol spelen in de buurt, of juist gemarginaliseerde mensen zichtbaar aan tafel? En hoe worden de relaties binnen aan tafel weerspiegeld?

Hoe eten we?

Deze vraag gaat over onze tafelmanieren. Vaak zijn we ons daar niet van bewust, omdat ze ons van jongs af aan zijn ingeprent. Welke verwachtingen hebben we als we eten delen met anderen? Hoe begroet je elkaar, welk keukengerei gebruik je aan tafel? Mag je met je handen eten, of eten we allemaal met vork en mes? Bidden we voor het openen van de tafel of niet, en als we in een multireligieuze groep zitten, hoe doen we dat dan? Culturele en religieuze gewoonten kunnen veel conflicten veroorzaken, en het kan helpen om ons bewust te zijn van onze verwachtingen en of die anderen kunnen uitsluiten of minder welkom doen voelen. Het 'hoe' heeft ook betrekking op ons gedrag rond de tafel: wie serveert en verdeelt de soep? Wie wordt als eerste bediend en wie als laatste? Wie zit er aan het hoofd van de tafel? (als de tafel niet rond is) Wie praat er allemaal en wie is stil tijdens de hele maaltijd?

Literatuur

Steve de Gruchy, "'Give us This Day our Daily Bread": Four Theological Theses on Food and Hunger', in: Beverly Haddad (ed.), *Keeping Body and Soul Together. Reflections by Steve de Gruchy on Theology and Development*, Dorpspruit: Cluster Publications 2015, 151 -160.

Erica Meijers, 'Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia', *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Vol. 10, 1, 2019, p. 85-111. <https://doi.org/10.13109/diac.2019.10.1.85>

Gregg Mitman, 'Reflections on the Plantationocene: A Conversation with Donna Haraway and Anna Tsing', *Plantation Series* 6, June/October 2019. <https://edgeeffects.net/haraway-tsing-plantationocene/>

Lüise Schottroff, Andrea Bieler. *Das Abendmahl: Essen, um zu leben*. Gütersloh: Gütersloh Verlagshaus, 2007. Also published as *The Eucharist: Bodies, Bread, & Resurrection*. Minneapolis: Augsburg Press, 2007.

Norman Wirzba, *Food and Faith. A Theology of Eating*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Theo Witvliet, *Een plaats onder de zon. Bevrijdingstheologie in de derde wereld*, Baarn: Ten Have 1984.

Kathryn Yussof, *A Billion Black Anthropocenes or None*, University Of Minnesota Press, 2019. Marie van der Zeyde, *Markus. Een tijding van vreugde*, VBK media 1976.